

स्वच्छ दूध उत्पादन

पशु विज्ञान केंद्र, लीमफेडा
आदिवासी संशोधन-व-तालीम केंद्र
आणंद कृषि युनिवर्सिटी, देवगढ ज़ारीया - 386 380

સ્વચ્છ દૂધ એટલે શું ?

જે દૂધ તંદુરસ્ત (નિરોગી) દૂધાળા પશુઓ દ્વારા, શુદ્ધ અને સ્વચ્છ વાતાવરણમાં દોહેલું હોય, જે સામાન્ય બંધારણ તેમજ સારો સ્વાદ તથા સુગંધ ધરાવતું હોય, ધૂળ, માટી, રોગના જીવાણું ઈત્યાદિથી મુક્ત હોય, દવાઓ, કીટકનાશકો, વિષ, ભારે ધાતુઓ, વિગેરે ઝેરી રસાયણોના અવશેષોથી મુક્ત હોય તેમજ ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં સૂક્ષ્મજીવાણુઓ ધરાવતું હોય, તેવા દૂધને સ્વચ્છ દૂધ કહી શકાય.

સ્વચ્છ દૂધ શામ માટે ?

- (૧) સ્વચ્છ દૂધ જલદી બગડતું નથી.
- (૨) તે આરોગ્યને હાની પહોંચાડતું નથી.
- (૩) તે દૂધ અને દૂધની બનાવટો (વાનગીઓ) બનાવવા માટે વધુ સમય સુધી યોગ્ય રહે છે.
- (૪) તેમાંથી બનાવેલ વાનગીઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી હોય છે.
- (૫) તે ઉચ્ચ કિંમત અપાવી શકે છે.
- (૬) દૂધની પેદાશોની નિકાસ કરવાનું સરળ બને છે.

સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદનમાં પાયાની બાબતો

- (૧) સ્વચ્છ અને નિરોગી પશુ.
- (૨) સ્વચ્છ ગમાણ અને વાતાવરણ
- (૩) સ્વચ્છ વાસણો
- (૪) સ્વચ્છ અને નિરોગી દોહનારા
- (૫) સ્વચ્છ પાણી
- (૬) સુદૃઢ, સુરક્ષિત અને ઝડપી વહન
- (૭) તંદુરસ્ત ચિલીંગ તેમજ પ્રક્રિયા

સ્વચ્છ દુધના ફાયદા :

સ્વચ્છ દૂધ ના ઉત્પાદનથી દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, તેનો ધંધો કે વિતરણ કરનાર અને તેને વાપરનાર ત્રણેયને ફાયદો થાય છે.

- ૧) સ્વચ્છ દૂધમાં રોગજન્ય જીવાણુંઓ હોતા નથી અથવા ઓછાં હોય છે એટલે તેને વાપરવાથી તંદુરસ્તીને હાની પહોંચતી નથી અને દુધના આહાર તરીકેના બધા ફાયદા ઉઠાવી શકાય છે.
- ૨) સ્વચ્છ દૂધ લાંબા સમય સુધી બગડયા વગર ટકી શકે છે. એટલે તેનો વેપાર કે વિતરણ કરનાર અનુકૂળતાએ વિતરણ કરી શકે છે. દૂધ બગડતું નથી દૂધ અને દૂધની બનાવટો બનાવવા માટે વધુ સમય સુધી યોગ્ય રહે છે.
- ૩) સ્વચ્છ દુધ ઉત્પાદન કરવાથી ઉત્પાદકની આબરૂ વધે છે. તેના દુધની માંગ વધે છે એટલે ભાવ વધારો મેળવી શકે છે.
- ૪) તેમાંથી બનાવેલ બનાવટો ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી હોય છે.
- ૫) દૂધની પેદાશોની નિકાસ કરવાનું સરળ બને છે.
- ૬) સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન માટેની કાળજી આડકતરી રીતે પશુને કેટલાક સંજોગોમાંથી બચાવે છે.

સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન કેવી રીતે કરવું તેના અગત્યામાં મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧) દૂધાળા પશુઓ તદ્દન નિરોગી હોવા જોઈએ. કારણ કે પશુઓના કેટલાક રોગના જીવાણુઓ દૂધમાં આવે છે અને તે દ્વારા રોગનો ફેલાવો થતો હોય છે. દા.ત. આઉના ટી.બી.ના જીવાણુઓ
- ૨) દોહન માટેની કોઢ સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ અને બને ત્યાં સુધી દોહન માટે અલગ જગ્યા વાપરવી.
- ૩) દુગ્ધ દોહન અને સંગ્રહ માટેના વાસણો જેવા કે ડોલ, પવાલી, કેન, ગરણી વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેને સ્વચ્છ કરીને જ દોહન અને સંગ્રહ માટે વાપરવા જોઈએ.
- ૪) દૂગ્ધ દોહન કરનાર સ્ત્રી યા પુરૂષ પશુપાલકે સ્વચ્છ કપડા પહેરવાં જોઈએ અને સ્વચ્છતા જાળવવી જોઈએ. તેમના હાથના નખ કાપેલા હોવા જોઈએ અને દોહન કાર્ય વખતે માથુ ઢાંકેલું રાખવું જોઈએ.
- ૫) દુગ્ધ દોહનના એક કલાક પહેલા પશુને હાથિયો કરવો જોઈએ.
- ૬) દોહન પહેલા પશુપાલકે પોતાના હાથ ધોવા.
- ૭) દોહન પહેલા ગાયના પાછલા પગ, પડખા ને પુંછડી ધોઈ સાફ કરવી.
- ૮) દોહન વેળા પુંછડીને પાછલા પગ સાથે બાંધી દેવી.
- ૯) દુગ્ધ દોહન પહેલાં પશુના આઉ અને આંચળ હુંફાળા ક્લોરિનના અથવા હુંફાળા પોટેશિયમ પરમેંગેનેટ ના દ્રાવણથી ધોઈ નાખવા જોઈએ.
- ૧૦) ત્યારબાદ ચોખ્ખા કપડાના ટૂકડા કે નેપકીન વડે આઉ અને આંચળને લૂછીને કોરાં કરી નાખવા જોઈએ.
- ૧૧) પાનો મૂક્યા પછી શરુઆતના દોહનની ત્રણ ચાર શેડ વાસણની બહાર અથવા ચોખ્ખા કટકામાં લેવી, કારણ કે શરુઆતના દુધની શેડમાં નુકસાન કારક સુક્ષ્મ જીવાણુઓની સંખ્યા વિશેષ હોય છે. જેથી દૂધ બગડી જવાનો સંભવ રહે છે. માટે જ ત્યાર પછીની શેડોનું દૂધ વાસણમાં ભેગું કરવું.
- ૧૨) હાથથી દોહન માટે મુઠ્ઠી પદ્ધતિથી જ દોહવું. દોહન યંત્રના ઉપયોગ વેળા દોહનયંત્રની કંપનીએ ભલામણ કરેલ દબાણે જ દોહન કરવું.
- ૧૩) દોહનના અંતે ચપટી પદ્ધતિ વડે દોહી સંપૂર્ણ દોહન કરવું.
- ૧૪) દોહનના અંતે આંચળડુબનો ઉપયોગ કરવો.
- ૧૫) દોહન સ્થાનની આજુબાજુનો વિસ્તાર શાંત અને ધોંધાટ રહીત હોવો જોઈએ તથા અજાણી વ્યક્તિને દોહન ક્રિયા

વખતે કોઢ પાસે બોલાવવી જોઈએ નહીં. આ ઉપરાંત કૂતરાનું ભસવું વિગેરે બાબતોથી દૂધના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે.

૧૬) પશુના શરીર પરના તેમજ પૂંછડા પરના લાંબા વાળ પશુ છાણ અને માટી સહેલાઈથી ચોટી રહે છે. આથી તેને યોગ્ય સમયે કાપતા રહો અન્યથા આવા વાળ દૂધમાં પડે છે, અને દૂધને દૂષિત કરે છે.

૧૭) દૂધ દોહતા પહેલાં ઢોરને સૂકો ચારો ન નાંખો આનાથી હવામાં રજકણો ફેલાય છે. જે દૂધને પ્રદુષિત કરે છે.

૧૮) દૂધ દોહતી વખતે પશુને સૂકો ચારો ન ખવડાવતાં દાણ કે લીલો ચારો ખવડાવવો. લીલો ચારો એવો હોવો જજોઈએ કે જેની વાસ દૂધમાં ન ઉતરે.

૧૯) દોહતી વખતે દૂધ પર કે દૂધના વાંસણ પર ખાંસી ખાવી, બોલવું કે છીંકવું જોઈએ નહિં. આમ કરવાથી દૂધ દૂષિત બને છે.

૨૦) રોગ થયેલ પશુનું દૂધ અલગ રાખો આવા પશુની સારવાર માટે અપાતી દવા દૂધમાં પણ ઉતરે છે. આથી આવા પશુની દવાની સારવાર બંધ થાય ત્યાર પછી પણ ચાર દિવસ સુધીના દૂધને સારા દૂધમાં ન ભેળવો તેમજ પીવાના ઉપયોગમાં ન લો.

૨૧) દૂધને દોહ્યા પછી તરત ત્યાંથી ખસેડી લો, જેથી આજુબાજુની વાસ તેમાં શોષાઈને દૂધનો સ્વાદ ન બગાડે.

૨૨) વિના વિલંબે દૂધને મંડળીમાં પહોંચાડી દો જેટલો સમય વધારે તે તમારી પાસે રહેશે એટલીજ એમાં સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની વૃદ્ધિ થશે. મંડળીએ દૂધ ભરવા જતી વખતે દુધનું વાસણ ઢાંકેલું રાખો. ખૂલ્લી પવાલી કે ડોલમાં લઈને આવવાથી હવામાનાં જીવાણુઓ તેમાં ભળી દૂધને પ્રદૂષિત કરે છે.

૨૩) વાસી દૂધ કે ગંદુ પાણી તાજા દૂધમાં કદી ન ભેળવો.

૨૪) દૂધ દોહવામાં વપરાયેલ વાસણો કપડા વગેરે તરત જ સારી રીતે ધોઈને તાપમાં સૂકવી દો.

૨૫) દૂધનું વાસણ ખાલી થયા છી તરત જ શુદ્ધ હૂંફાળા પાણીથી ધોઈ નાંખો. સફાઈ માટે ટીપોલ જેવા રસાયણોનો ઉપયોગ વધુ હિતાવહ છે, જ્યાં પુરતુ પાણી ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યાં શુદ્ધ ચાળેલી રાખથી વાસણો ઘસી શકાય.

૨૬) ધોયેલા વાસણોને ગંદા કપડાથી લુછીને ફરીથી પ્રદૂષિત કદી ન કરતા તેને ધૂળ રહીત જગ્યા પર તાપમાં આપ મેળે સૂકાવા દો.

ડો. સફી વહોરા

સહ પ્રાધ્યાપક, પશુ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર, આ.કૃ.યુ. દેવગઢભારીયા

દોહવાની રીત :

- ૧) અંગુઠો વાળીને મુઢીની મદદથી દોહવું.
- ૨) આંગળીયો અને હથેળીની મદદથી દોહવું.

૧) અંગુઠો વાળીને મુઢીની મદદથી દોહવું.

આ રીતમાં ગાય - ભેંસના આંચળને મૂઢીના વચમાંથી અંગુઠાના ઠેકા અને આંગળીઓની વચમાં પકડવામાં આવે છે. પછી આંચળ દબાવીને મૂઢીને ઉપરથી નીચે સુધી આંચળ ઉપર સરકાવવામાં આવે છે આ ક્રિયાનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે.

આ રીતે દોહવાથી આંચળ ઉપર ઘર્ષણ થાય છે, અને કેટલીકવાર નખ વાગવાથી આંચળને ઈજા થાય છે. અને આંચળ નબળા થઈ જાય છે તથા બોટલ આકારના થઈ જાય છે. મસ્ટાઈટીસ રોગ લાગુ પડે છે અને આંચળ ગુમાવવો પડે છે. આ કારણને લીધે આ રીતે વાપરવી સહેજ પણ ઈચ્છનીય નથી.

૨) આંગળીયો અને હથેળીની મદદથી દોહવું.

આ રીતે દોહતી વખતે આંચળને હથેળીની વચમાં પકડવામાં આવે છે અને મૂઢી ઉઘાડ બંધ કરીને ઝડપથી ઉપર નીચે તરફદબાણ આપીને આંચળને નીચોવવામાં આવે છે. એટલે વારંવાર મૂઢી ઉઘાડ બંધ કરીને આંચળ ખૂબ ખેચ્યા વિના દોહવામાં આવે છે. આ રીતમાં મૂઢીને આંચળ પર સરકવી ન પડતી હોવાથી ઘર્ષણ ઓછું લાગે છે અને આંચળને ઈજા પહોંચતી નથી. માટે દોહવાની અસલ અને ઉત્તમ રીતે આ છે.

૩) ચપટી દોહવાની રીત :

પ્રથમ બે આંગળી અને અંગુઠાની વચમાં આંચળ પકડીને દોહવામાં આવે છે. નાના આંચળવાળા પશુઓ તથા પહેલ વેતરી ગાય-ભેંસને બીજી રીતથી દોહી શકાતી નથી તેથી આ રીતે દોહવું પડે છે.